संत तुकाराममहाराजांचा खून?

डॉ. आ.ह. साळुंखे यांचे ‘विद्रोही तुकाराम’ हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून 'तुकारामबोवांचा खून' हा वाद पुन्हा पेटत आहे. पुन्हा म्हणण्याचे कारण असे की, त्यांचा खून झाला हे प्रथमच डॉ. साळुंखे यांनी म्हटले ही वस्तुस्थिती नाही. (तसा डॉ. साळुंखे यांचा दावाही नाही.) तुकोबांचा खून झाला की नाही, हा तसा ऐतिहासिक संशोधनाचा विषय. थंड डोक्याने, समोर असलेल्या पुराव्याच्या आधारे निर्णय करण्याचा. पण चाललेला वाद या मर्यादेत होताना दिसत नाही. अलीकडे वाईत एक मोठी सभा झाली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अनन्य निष्ठावंत अनुयायी व सहकारी, महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन प्रबोधनकाळातील घडामोडींविषयी अस्सल कागदपत्रे, वैयक्तिक अनुभव व सततचे चिंतन यांच्या आधारे विपुल लेखन ज्यांनी केले अशा दिवंगत रा.ना. चव्हाण या ब्राह्मो सुधारकांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ डॉ.आ.ह. साळुंखे यांना महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे पुरस्कार प्रदान करण्याचा तो समारंभ होता. पुरस्काराचा स्वीकार करताना डॉ. साळुंखे यांनी समयोचित उत्तम भाषण केले. मात्र महाराष्ट्रातले एक श्रेष्ठ अभिनेते श्री. निळू फुले आणि अन्य दोनचार वक्त्यांची भाषणे, मोठ्या लढाईवर निघणाऱ्या सेनापती व सरदार-दरकदार यांनी करावीत अशी उत्प्रेरक शैलीत झाली. उभ्या महाराष्ट्रात एक वैचारिक-सांस्कृतिक जागरण घडवून आणण्याच्या कामगिरीवर डॉ. साळुंखे यांना पाठविण्याच्या गोष्टी झाल्या. 'तुकोबांचा खून' हे प्रकरण हा या जागरण मोहिमेतील एक कळीचा मुद्दा ठरत आहे, केला जात आहे असे वर्तमानपत्रे - नियतकालिके वाचणाऱ्यांच्या एव्हाना ध्यानी आले आहेच. म्हणून 'पेटत' हा शब्द आरंभी वापरला आहे.

प्रा. सदानंद मोरे हे माऱ्याचे एक मुख्य लक्ष्य ठरले आहेत. हे स्वाभाविक व अटळ होते. प्रा. मोरे हे तुकारामांच्या वंशातले आणि वारकरी चळवळीत क्रियाशील असलेले तरुण विद्वान प्राध्यापक म्हणून सुपरिचित आहेत. (डॉ. साळुंखे यांना जो पुरस्कार यंदा मिळाला तो गतवर्षी प्रा. मोरे यांना दिला गेला. हा एक विलक्षण योगायोगच म्हणावयाचा.) तुकाराममहाराज सदेह वैकुंठाला गेले, गरूडरूपी यानात बसून, अशी अगणित वारकऱ्यांची गेल्या तीन-साडेतीनशे वर्षांपासूनची श्रद्धा आहे. तुकोबांचा खून झाला, असे प्रतिपादन या श्रद्धेला उखडून टाकणारे ठरणारे आहे. या कारणाने सत्य दडवून ठेवावे असे प्रा. मोरे यांचे म्हणणे नाही. त्यांचे म्हणणे साधे सरळ आहे. तुकारामबोवांचा खून झाला असता तर त्यांच्या कुटुंबातील मंडळींना तर त्याची माहिती असतीच, व वंशपरंपरा कुटुंबात ही गोष्ट, छुपेपणाने का होईना, चालत आली असती. तशी वस्तुस्थिती नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, त्यांच्या हयातीतच तुकाराममहाराजांची कीर्ती सर्वदूर पसरलेली होती. त्यांचे अभंग लोकांच्या ओठी, नित्यपाठात होते. वारकरी चळवळ व पंढरपुरची वारी ही विलक्षण शक्तिशाली 'प्रसारमाध्यमे' होती. महानुभाव चक्रधरस्वामी यांचा खून झाल्याची हकीकत लपून राहिलेली नाही. तुकोबांचा खून झाला असता तर ते प्रकरण तत्काळ सार्वजनिक व महाराष्ट्रव्यापी झालेच असते.

कोणी कितीही 'सेन्सॉरशिप' लादायचा प्रयत्न केला असता तरी, व्यावहारिक सामान्य शहाणपणाच्या अंगाने विचार केला तरी, तुकोबांचा खून झाला हे म्हणणे टिकत नाही, या आशयाचा युक्तिवाद प्रा. मोरे यांनी केला. पण थोडे पुढे जाऊन त्यांनी असे कळकळीचे आवाहन केले की, (खून झाल्याचे सिद्धच झाले असे ठामपणे गृहीत धरून) तुकाराममहाराजांच्या खुनाला जबाबदार कोण या प्रश्नाच्या उत्तरात, अपराधी म्हणून, ब्राह्मण व तत्सम उच्चवर्णीय जातीय मंडळी (खरे तर, ब्राह्मणजातीयच) यांच्याकडे बोट दाखविण्यामधून एका मोठ्या अनिष्टाला सुरुवात करून दिली जात आहे, आणि तसे करू नये. वारकरी चळवळीतल्या भाविक मंडळींचा बुद्धिभेद झाला, त्यांच्या मनात ब्राह्मणजातीयांविषयी संशय, अविश्वास व विखार उत्पन्न झाला तर, विठ्ठलभक्तीच्या चौकटीत जातपात न पाळणाऱ्या वा मानणाऱ्या या चळवळीत फूट पडेल; एवढेच नाही तर, महाराष्ट्रभर कलह माजेल.

असा कलह खुद्द पुरोगामी परिवर्तनवादी चळवळीची अपरिमित हानी करील. कारण वारकरी चळवळ ही महाराष्ट्राच्या

सामाजिक-सांस्कृतिक-बौद्धिक जीवनातील एक विशाल, शक्तिशाली पुरोगामी चळवळ आहे. किंबहुना, मराठी समाजाच्या पुरोगामी जडणघडणीची वारकरी चळवळ ही बैठक आहे. हीच चळवळ विस्कटून टाकणारी, तिची वाताहत घडवून आणणारी अशी कृती करू नये, हे त्यांच्या कळकळीच्या आवाहनाचे सार आमच्या लक्षात येते. खून झाला हे सत्य नाही, हे प्रा. मोरे यांचे पहिले म्हणणे आहे, हे विसरता कामा नये. धोरणीपणाने, रणनीती म्हणून सत्य दडविलेलेच राहू द्या, असे त्यांच्या आवाहनाचे रूप नाही.

मुळात वारकरी चळवळीचे प्रा. मोरे यांचे मूल्यांकन आजच्या पुरोगामी चळवळीतील बहुसंख्य कार्यकर्त्यांना व विचारवंतांना मान्य नाही. कधीकाळी ती चळवळ पुरोगामी - तेव्हाही सापेक्ष अर्थानेच फक्त पुरोगामी - म्हणता येत असेल; आज तर ती प्रतिगाम्यांचे वर्चस्व असलेली, परंपरेच्या चिखलातच लोकांना रुतवून ठेवू पाहणारी चळवळ बनली आहे, असे त्यांचे मूल्यांकन आहे. किंबहुना, वरचढ भूमिका अशी आकाराला आल्याचे दिसते की, ब्राह्मणी शक्तींनी तुकोबांचा खून केला आणि वर ते सदेह वैकुंठाला गेले अशी दंतकथा प्रसृत करून शेकडो वर्षे अब्राह्मणी सामान्यजनांची घोर फसवणूक करून स्वतःच्या दाबात ठेवले, हे (त्यांच्या दृष्टीने) सत्य जर आपण या भोळ्याभाबड्या भाविकांच्या गळी उतरवू शकलो तर वारकरी चळवळीची मगरमिठी सुटेल आणि पुरोगामी समाजपरिवर्तनासाठी एक प्रचंड ऊर्जा/शक्ती महाराष्ट्रात निर्माण करता येईल. तुकोबांचा खून झाला हेच सत्य आहे याची या मंडळींची खात्री झालेली आहे. वर्तमानकाळी तरी, डॉ. साळुंख्यांचे पुस्तक व लेख-भाषणे यांमधून ते करीत असलेले प्रतिपादन हाच या खात्रीचा मुख्य आधार आहे.*

** हे लेखन केल्यावर किशोर सानप यांचे 'युगपुरुष तुकाराम' हे, बहुधा, मुलांसाठी लिहिलेले छोटे चरित्र वाचण्यात आले. हे प्रथमतः १९९३ प्रसिद्ध झाले होते, व आता जून १९९९ मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ती लोकवाङ्मयगृह, मुंबई यांनी प्रसिद्ध केली आहे. 'लोकवाङ्मयगृह' ही प्रतिष्ठित व नामवंत पुरोगामी प्रकाशनसंस्था म्हणून प्रसिद्ध आहे. या पुस्तकात, पृ. ४९ वर, मंबाजीने तुकोबांना ठार मारून, दगडाला बांधून त्यांचा देह इंद्रायणीच्या डोहात टाकल्याचे लिहिले आहे. सानप असेही लिहितात की रामेश्वरभट हेही या कारस्थानात सामील होते. मग याच मंडळींनी तुकोबा सदेह वैकुंठाला गेल्याचे स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिल्याचे लोकांना सांगायला सुरुवात केली, असेही पुढे लिहिले आहे. तुकोबांच्या पत्नी आवली यांची मात्र, मंबाजीने तुकोबांना मारले, याची मनोमन खात्री पटल्याचे सानप यांनी लिहिले आहे. "शेवटी जिजाबाई (आवली) आणि कान्होबांनी मंबाजीच्या धमक्यांना कंटाळून देहू गाव सोडले," असे म्हटले आहे.*

श्री. सानप यांनी अन्य कोणाचे लेखन आधाराला घेतले असणार. पण, मुलांसाठीच्या चरित्रात आपले आधार त्यांनी स्पष्ट केले नाहीत, याबद्दल तक्रार करण्याचे कारण नाही.

श्री. सानपांसारख्यांना एका प्रश्नाचे उत्तर द्यायला हवे. जिजाबाई व कान्होबा (तुकाराममहाराजांचे भाऊ) यांना मंबाजीनेच तुकोबांना मारले आहे, व वर रामेश्वरभट, मंबाजी व त्यांची साथी मंडळी तुकोबा सदेह वैकुंठाला गेले असे सांगून धूळफेक करीत आहेत याची मनोमन खात्री होती तर, परंपरेने ही गोष्ट तुकारामांच्या वंशात चालत का आली नाही? की, सानप यांच्या मते, 'सदेह वैकुंठाला गेले' हाच भ्रम कायम राखण्यात कालांतराने या वंशजांचाही हितसंबंध निर्माण झाला?

या वादंगात अलीकडेच श्री. शरद पाटील उतरले आहेत. साताऱ्याहून श्री. अभय कांता यांच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या 'परिवर्तनाच्या वाटेवरील वाटसरू' या पाक्षिकाच्या १-१५ जून १९९९ च्या अंकात (वर्ष १, अंक १२) 'तुकोबांच्या खुनाची केस' हा त्यांचा लेख आला आहे. हाच लेख अन्यत्रही कोठे प्रसिद्ध झाला आहे का, याची कल्पना येत नाही. तुकोबांचा खूनच झाला, असा श्री. शरद पाटील यांचाही निवाडा आहे. 'सत्यशोधक मार्क्सवादा'ची आणि 'मार्क्स-फुले-आंबेडकर- वादा'ची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी करणारे महापंडित म्हणून श्री. शरद पाटील उभ्या महाराष्ट्राला परिचित आहेत. या लेखात ते आरंभी म्हणतात, "मिथक हे दोन प्रकारचे असते, एक पूर्णपणे कपोलकल्पित व दुसरे इतिहासाचे साधन." दुसऱ्या प्रकारचे मिथक हे उलगडावे लागते. हे उलगडण्याची त्यांची अन्वेषण पद्धती "दिग्नागाच्या जाणीवनेणीवयुक्त प्रमाणशास्त्रावर अधिष्ठित विधायक अब्राह्मणी" आहे. (या त्यांच्या म्हणण्याचा उलगडा करून घेण्यासाठी त्यांचे या विषयावरील लेखन वाचकांनी वाचायला हवे.) 'विधायक' या शब्दाचा

खुलासा ते 'बहुप्रवाही ऐतिहासिक भौतिकवाद' असा करतात.

त्यांच्या वरील लेखात छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा विषयही ते घेतात. शिवाजीमहाराज व तुकोबा, दोघांचेही मृत्यू ठरवून घडवून आणले गेले हा एक संबंध. दुसरा संबंध, 'शाक्त'पंथीय बनल्यावरून वा बनण्याकडे कल असण्यावरून या दोघांमध्ये ते पाहतात. श्री. शरद पाटील लिहितात, "तंत्र आणि त्याचे पंथोपपंथ प्रखर स्त्रीस्वातंत्र्यवादी व सर्वांत सुसंगत वर्णजातविरोधी असल्यामुळे ब्राह्मणी छावणीने त्यांना अनाचारी म्हणून बदनाम करून ठेवले." दुसऱ्या राज्याभिषेकाच्या प्रसंगी "(अस्पृश्य स्त्रीशी) शैवविवाह करून शिवाजीने शाक्तधर्म स्वीकारला हा अक्षम्य गुन्हा होता आणि म्हणून त्याला सोयराबाईकरवी विषप्रयोग केला गेला." तुकोबांच्या संदर्भात ते लिहितात, "ब्राह्मण बहिणाबाई ही तुकोबांच्या अखेरीच्या दोन वर्षांत त्यांची शिष्या झाली." ल.रा. पांगारकर सांगतात की, तिचे सासरचे घराणे शाक्त होते आणि त्यामुळेच ती वारकरीपंथात जवळजवळ बहिष्कृत राहिली. पुढे ते लिहितात, "बहिणाबाई तुकोबापाशी भक्तिपंथ शिकत होती, तर तुकोबा तिच्यापासून शाक्तधर्म. लेखाच्या शेवटचे वाक्य असे : "हा, (शाक्तधर्माची शिकवण घेणे), अक्षम्य गुन्हा होता. म्हणून त्याचा खून झाला." म्हणजे, ब्राह्मणी विरुद्ध अब्राह्मणी (शाक्त), वैदिक विरुद्ध तांत्रिक अशा संघर्षातून शिवाजीमहाराज व तुकाराममहाराज या दोघांचाही काटा काढला गेला असे एक परिमाण तुकोबांच्या खूनप्रकरणाला आता प्राप्त झाले.

ऐतिहासिक तथ्य/सत्य मिथ्याच्या रूपात ग्रथित झालेल्या मिथकाची गोष्ट श्री. शरद पाटील यांनी आरंभी केली आहे. तुकाराममहाराजांच्या चरित्रातील दोन मिथके या संदर्भात महत्त्वाची. (इतरही अनेक असणे आपण नाकारीत नाही.) अभंगांच्या वह्या इंद्रायणीत बुडविल्या. बुडविण्यास तुकोबांना भागच पाडण्यात आले. मग त्यांनी ईश्वराला साकडे घातले. तेरा दिवसांनंतर त्या पाण्यातून वर आल्या. कोणतीही खराबी न होता. हे पहिले, आणि सदेह वैकुंठगमन हे दुसरे. या दोन्ही घटना भौतिक विश्वात घडावयाच्या तर विज्ञानाचे नियम उल्लंघिले जातात; तेव्हा ही मिथके असली पाहिजेत. यांपैकी दुसरे मिथक श्री. शरद पाटील यांनी उलगडलेले नाही. मिथकातील घटकांचा आपल्या विज्ञाननिष्ठ बुद्धीला पटेल असा उलगडा करीत दडलेला इतिहास बाहेर काढावयास हवा असतो. येथे गोष्ट काहीशी हातचलाखीच्या स्वरूपाची झाली. लेखभर आपले लक्ष वेगळ्या मुद्द्यांवर आकृष्ट करीत, एकदम शेवटी त्यांनी निवाडा करून टाकला. बहिणाबाईंकडून तुकाराम शाक्तधर्म शिकत - शिकत हा श्री. पाटील यांचाच शब्द - होते, शाक्तधर्माकडे ते कलत होते, व या कारणाने त्यांचा खून झाला, या कारणपरंपरेत मिथकाचा कोठे संबंध येत नाही. ते शाक्तधर्म शिकत होते, त्या धर्माकडे त्यांचा कल होत होता, तसेच तो अक्षम्य गुन्हा मानला गेला, इतका अक्षम्य की त्या कारणाने त्यांचा खून केला गेला, ही सर्वच विधाने रीतसर पुराव्यानिशी सिद्ध करावी लागतील. श्री. पाटील यांच्याच प्रस्तुत लेखाच्या आधारे, त्यांचे असे मत असल्याचे दाखविता येते की, त्याकाळी महाराष्ट्रात 'तंत्र व त्याचे पंथोपपंथ' हा एक प्रवळ प्रवाह/गट होता. तो प्रतिष्ठितही असणार, एरवी शिवाजीमहाराजांनी दुसरा शाक्त राज्याभिषेक करवून का घ्यावा? शाक्त-तांत्रिक-अब्राह्मणी विरुद्ध वैदिक ब्राह्मणी असा संघर्ष सामाजिक-सांस्कृतिक-वैचारिक, व पर्यायाने राजकीय प्रभुत्वासाठी चालत होता असा त्यांच्या प्रतिपादनाचा अर्थ निघतो. मग तर तुकोबांचा खून झाल्याची घटना दडवून वेगळेच गोड, सुंदर मिथक तयार करून ते सर्वदूर रुजविण्याची गोष्ट शक्य व्हायलाच नको.

तसेच, बहिणाबाईंकडून तुकाराम शाक्तधर्म शिकत होते, तिकडे त्यांचा कल होत होता, हे वारकरी चळवळीतील मंडळींपासूनही लपून राहिले नसणार. मग, शाक्तधर्म (तांत्रिक) व भक्तिधर्म यांचा काही नवा समन्वय तुकोबा घडवीत होते का? की भक्तिमार्गाशी ते द्रोह करीत होते, त्या मार्गाचे वैय्यर्थ ध्यानी आल्यामुळे? मग असे का म्हणू नये की, वारकरी चळवळच प्रक्षुब्ध झाली, गद्दार तुकोबांचा तिने काटा काढला, आणि वर, त्यांच्या कुटुंबीयांशी संगनमत करून वा त्यांची मुस्कटदाबी करून, सदेह वैकुंठाला

गेल्याचे मिथक निर्माण करून वारकरी चळवळीचा बचाव केला?

अगदी, उचलली जीभ लावली टाळ्याला असा प्रकार करून जर कोणी 'तुकोबा शरीरी प्रवेशिला' या (शरद पाटील यांच्या प्रस्तुत लेखात उद्धृत) बहिणाबाईंच्या वचनाचा अर्थ करू पाहील, तर मिथकाचा उलगडा आणखीच वेगळ्या प्रकारे करता येईल!

'वैकुंठ' अशी कोणती जागा या विश्वात कधी नव्हती व नाही, कोणी सदेह कोठे जाऊ शकत नाही, एक ना एक दिवस मनुष्य देह इथेच मृत्यू घडून येऊन पडतो, तेव्हा तुकाराममहाराजांचे सदेह वैकुंठगमन हे एक मिथक आहे, असे जरूर म्हणावे. सश्रद्ध भाविक आपल्या धारणेप्रमाणेच तरीही अर्थ लावीत राहतील.

उदाहरणार्थ, येशू ख्रिस्त व मुहम्मद पैगंबर या दोन्ही ऐतिहासिक व्यक्ती होत्या. पण त्यांच्याविषयी सांगितल्या जाणाऱ्या काही गोष्टी या अ-लौकिक आहेत. पण त्या प्रत्यक्ष खऱ्या आहेत ही श्रद्धा त्याच वेळी राहते. त्यांच्या ऐतिहासिक व्यक्तित्वाचे व चरित्राचे संशोधन, विश्लेषण असेच टोकाला जाऊन झाले आहे, चालले आहे. पण श्रद्धेने स्वीकारलेल्या गोष्टींना त्यामुळे बाधा पोचत नाही. हे ध्यानात घेऊन, तुकारामबोवा श्रेष्ठ आध्यात्मिक पुरुष होते हे मान्य केले तरी, देहाचे धर्म व नियम तोडून ते सदेह वैकुंठाला जाण्याची गोष्ट भौतिक विश्वात घडू शकत नाही; तेव्हा ते नाहीसे झाले व त्यांना मृत्यू कसा आला हे आजवर गूढ राहिले आहे, असे म्हणून थांबावे हे अधिक योग्य होईल. यापेक्षा अधिक ठामपणे काही म्हणता येईल असा पुरावा कोणीच सादर करू शकलेला नाही.

डॉ. साळुंखेही खून झाला असे सिद्ध करणारा पुरावा हाती लागल्याचा दावा करीत नाहीत. 'परिस्थितिजन्य पुराव्या'ची (सर्कमस्टॅन्शियल एव्हिडन्स) गोष्ट ते करतात. त्याचे जे स्वरूप आम्हाला आकळले ते असे : डॉ. साळुंखे यांनी तुकारामांचे अभंग अभ्यासले तेव्हा त्यांना दोन गोष्टी प्रकर्षाने आढळल्या. एक, तुकाराम ब्राह्मणीधर्म व जातिव्यवस्था यांचा उच्छेद करू मागत होते. या प्रकारचे विद्रोही ते होते. दुसरी गोष्ट, अशी सर्वंकष विद्रोही भूमिका असल्याने त्याकाळच्या प्रस्थापित ब्राह्मणी धार्मिक-सामाजिक सत्तेने - ती राजसत्ताच होती असे नव्हे - त्यांचा छळ मांडला. (वह्या बुडवायला लावल्या, हा त्या छळाचाच भाग.) तुकोबांनी अनेक अभंगांमधून स्वतःला सहन कराव्या लागणाऱ्या छळाच्या त्रासाला, त्याविरुद्ध होणाऱ्या संतापाला वाट करून दिली. इतका छळ करूनही, जगणे अवघड केल्यावरही तुकोबांचे कार्य चालूच राहिले व प्रभावही वाढत चालला. यामुळे गोष्टी निकराला आल्या असा डॉ. साळुंखे यांनी निष्कर्ष काढला आहे. शेवटी प्रस्थापित ब्राह्मणी शक्तींनी त्यांचा खून करूनच त्यांचा विद्रोह मोडून काढला असला पाहिजे, हा त्यांचा निवाडा. आपल्या प्रभुत्वाला सुरुंग लावू पाहणाऱ्या उदयोन्मुख विद्रोही तत्त्वज्ञांना, जनसामान्यांमध्ये विचारप्रसार करणाऱ्या (आजच्या भाषेतील कार्यकर्त्यांना), प्रचारकांना जिवंत जाळून मारणे, त्यांचा राजाकरवी वध करविणे, वा खून करणे हे या ब्राह्मणी प्रवाहाचे प्राचीन कालापासूनचे धोरण राहिले आहे असे डॉ. साळुंखे यांचे मत असल्याचे आपणा सर्वांना परिचित आहे. अभंगांमध्ये त्यांना आढळलेला, त्यांनी पाहिलेला छळाविषयीचा 'परिस्थितिजन्य पुरावा' ध्यानात घेऊन, 'सदेह वैकुंठाला गेले' या दंतकथेद्वारे, त्यांच्या मते, दडवून टाकलेले सत्य त्यांनी प्रकट केले आहे.

ज्या 'परिस्थितिजन्य पुराव्या'चा आधार ते घेतात त्याचे स्वरूप अभंगांचे एक विशिष्ट वाचन हाच आहे. याला 'परिस्थितिजन्य पुरावा' म्हणणे हेच मुळात मान्य करणे कठीण आहे. आयुष्याच्या अखेरच्या टप्प्यात तुकोबा पूर्ण आत्मविश्वासाने व अधिकारवाणीने बोलत होते. याचे एक कारण त्यांना मिळालेला जनसामान्य व विद्वत्जन, दोन्ही पातळ्यांवरील प्रतिसाद, समाजमान्यता व प्रतिष्ठा हे असणार. त्या टप्प्यावर छळ करणाऱ्यांचा पक्ष हा दुबळा पडला असणार. त्यांचा आध्यात्मिक अधिकारही मान्यता पावलेला होता. 'कोणतीही खराबी न होता वह्या वर आल्या' या मिथक घटकाचा अर्थ असाही करता येतो की, वह्या बुडविण्याचे दिव्य करायला लावल्यावर, त्या कसोटीला/परीक्षेला ते उतरले, आणि त्यानंतर तोवर त्यांना अनधिकारी

मानणारेही अनेक ब्राह्मण पंडित, साधक, आध्यात्मिक पुरुष त्यांचा अधिकार मान्य करू लागले.

अधिकार व लौकिक दोन्ही प्रस्थापित झाल्यावरही तुकाराममहाराज 'नाहीसे' का झाले? ज्ञानेश्वरांनी जिवंत समाधी घेतली हा इतिहास नसून ते एक मिथक आहे असे म्हणणे अंमळ कठीण आहे, पण अशक्य नाही. पण असे दिसते की, भरल्या जीवनातून उठून जाऊन मृत्यूला जवळ करणे, तेही या निःशंक विश्वासाने की आपण परमेश्वराच्या भेटीला चाललो आहोत, ही परंपरा येथे प्राचीन आहे. संन्यास या आश्रमाची एक तार्किक परिणती, जनांपासून विलग होऊन एकट्याने परमात्म्यामध्ये विलीन होण्यासाठी निघून जाणे ही असल्याचे म्हणता येते. ही परंपरा श्रमणांमध्ये जास्त असावी, व या अर्थाने ती अब्राह्मणीपण म्हणता येईल. संभवतः, नाथपंथासारख्या पंथांमधील योगी व योगिनीही देहत्याग करण्यासाठी निरोप घेऊन निघून जात असतील. ज्ञानेश्वरांनी भक्तांच्या मेळ्यात 'निघून जाणे' केले. सर्वांच्या देखत समाधी घेतली.

तुकोबांसमोर ज्ञानेश्वरांचा नमुनादर्श होताच. पण त्यांचे व्यक्तित्व व स्वभाव वेगळा. ते एकटेच, मनस्वीपणे 'नाहीसे' झाले. हे घडणे शक्य आहे.

आपण चारचौघे झिजून, वा रोगग्रस्त होऊन, वा घात होऊन पण अनिच्छेनेच मरण पत्करतो. आपल्याला येथेच आणखी राहावयाचे असते. राहता न येण्याची खंत असते. इथे आपल्यातलाच एक आध्यात्मिक अधिकारी पुरुष, उच्चतम श्रेयाची जी मांडणी त्याने अभंगांमधून केली त्या श्रेयासाठी - परमेश्वराच्या भेटीसाठी - भरल्या संसारातून उठून गेला, आनंदाने व समाधानाने, असे जर तुकारामबोवांच्या अवतीभवतीच्या वारकरी चळवळीतल्या त्यांना चाहणाऱ्या लोकांनी अनुभवले असेल तर ते त्या घटनेचे काव्यात्म वर्णन कसे करतील? तुकारामबोवांच्या जाण्यातल्या अ-लौकिक सत्याला ते कोणते मिथक रूप देतील?

तुकाराममहाराजांची 'विद्रोही' प्रतिमाच गैर आहे असे नाही. ब्राह्मणीधर्म व जातिव्यवस्था यांच्या अनेकानेक अंगांविरुद्धच्या बंडखोरीची बहुप्रवाही दीर्घ परंपरा भारतात आहेच. त्यांपैकी एक प्रवाह हा संतांची शिकवण व कार्य हा आहे. तुकारामबोवांना संतपण, वारकरी चळवळीतले त्यांचे स्थान ('तुका झालासे कळस', 'ग्यानबा-तुकाराम') हे काही त्यांच्या काळच्या 'ब्रह्मवृंदां'नी दिले नाही, वा अर्वाचीन 'ब्राह्मणी' अभ्यासकांनी बहाल केले नाही. ते बहुजनसमाजाने त्यांना त्यांचे व्यक्तित्व, जीवन व कार्य पाहून दिले.

श्री. शरद पाटील ल.रा. पांगारकरांचे म्हणणे उद्धृत करतात व आधाराला घेतात. पण, "बहिणाबाईंचे सासरचे पाठक घराणे शाक्त होते आणि त्यामुळेच ती वारकरीपंथात जवळजवळ बहिष्कृत राहिली" हे जर खरे असेल तर तुकाराममहाराज शाक्तधर्म शिकत आहेत व तिकडे त्यांचा कल होत आहे हे प्रकट झाल्यावर वारकरी चळवळीने तुकोबांनाही अव्हेरले, हाही निष्कर्ष मग काढावयास हवा. त्यांचा कल, त्यांचे शिकणे लपून राहिले असे श्री. पाटील म्हणू शकत नाहीत; कारण खुनाचे कारण म्हणूनच ते 'शाक्तधर्माकडील कल' पुढे करतात. ज्याअर्थी 'ग्यानबा-तुकाराम' हाच घोष निनादत राहिला, त्याअर्थी श्री. पाटील यांचा युक्तिवाद बरोबर नाही हेच झाले तर, त्यांच्याच विधानावरून सिद्ध होते. तुकारामांना शाक्तपंथ, शाक्तधर्म, तंत्रमार्ग यांबद्दल शिकण्यासाठी त्यांच्या जीवनात बहिणाबाई येण्याची गरज होती का? हा पंथ तर त्या काळात सर्वत्र उपस्थित होताच. नाथपंथाच्या प्रवाहातल्या ज्ञानेश्वरांनी जाणीवपूर्वक निवड करून वारकरी चळवळीची पुष्टी केलेली दिसते. असे करण्यासाठी त्यांना शाक्तपंथाचा व धर्माचा काही अंगांनी प्रतिवाद करीत, त्याचा काही प्रकारचा प्रभाव निष्प्रभ होईल हे पाहावे लागले असण्याचीच शक्यता दिसते. या अर्थाने प्रा. मोरे यांचे म्हणणे वास्तवाला अधिक जवळ असावे. आता, बहिणाबाईंचे 'कलियुगी बौद्धरूप धरीं हरि।' हे म्हणणे जरी विचारासाठी घेतले तरी येथे, परत, 'हरि' केंद्रस्थानी आहे. हरि बौद्धरूप घेतो, आणि हे रूप 'हरि'ला घ्यावे लागण्याचे कारण कलियुग हे आहे, असे बहिणाबाई म्हणत आहेत.

डॉ. साळुंखे यांची गोष्ट आणखी वेगळी आहे. त्यांचे 'चार्वाक' या विषयावरील लेखन अभ्यासल्यास, त्या लेखनाचा तुकारामांवरील लेखनाशी असलेला संबंध लक्षात घेतल्यास, आणि त्यांचे आज महाराष्ट्रभर चाललेले जागरणाचे कार्यही विचारात घेतल्यास, 'विद्रोही'पणाचे एक प्रारूप, एक साचा त्यांच्या मनात पक्का तयार झाला असल्याचे दिसते. (चार्वाकांविषयीचे त्यांचे विवेचनही विवाद्य आहे. ते मात्र स्वतःच्या मांडणीविषयी पूर्ण निःशंक आहेत. त्यांच्या मांडणीवर आक्षेप घेणारे हे 'ब्राह्मणी' हितसंबंधी भूमिकेमधून, मतलबीपणाने आक्षेप घेत आहेत, असे त्यांचे दृढ मत.) या साच्यात बसणारी विद्रोही भूमिका घेणाऱ्यांची एक परंपरा भारतात तेव्हापासून आहे, पण ब्राह्मणी प्रतिपक्ष धूर्तपणे नाना प्रकारच्या युक्त्याप्रयुक्त्या करून, लबाडी करून वास्तविक त्या परंपरेत असलेल्या व्यक्तींची प्रतिमाच स्वतःला सोयीची अशी रुजवीत आला आहे, असे त्यांचे एक प्रतिपादन राहिले आहे. चार्वाकांच्या वाट्याला जो भोग आला - हिंस्रपणे नष्ट केले जाण्याचा - तोच भोग नंतरच्या काळातील या परंपरेतील विद्रोही व्यक्तींच्या वाट्याला आला असे त्यांचे म्हणणे. तुकाराममहाराजांच्या उदाहरणावरून ते हे म्हणणे सिद्ध करू इच्छितात, कारण तुकारामांची गत चार्वाकांसारखीच (जवळपास) झाली असे त्यांना त्यांच्या अभंगवाचनामधून ध्यानात आले.

भारतीय समाजाच्या, म्हणजे हितसंबंधी, अल्पसंख्य पण प्रभुत्वपदी असलेल्या 'ब्राह्मणी' गटाला सोडून उर्वरित भारतीय समाजाच्या भल्यासाठी येथे ब्राह्मणी परंपरेचा पराभव करून चार्वाक परंपरेची प्रभुत्वस्थानी प्रतिष्ठापना करणे अत्यंत निकडीचे आहे असे त्यांना मनोमन पटलेले आहे. हे साध्य गाठण्यासाठी त्यांच्या आकलनानुसार चार्वाकांची व त्यांच्या विचारांची सम्यक मांडणी करण्यासाठी, भावी सर्वांगीण, मूलगामी परिवर्तनाचे व नवउभारणीचे अधिष्ठान हे स्थान त्यांना व त्यांच्या विचारांना प्राप्त करून देण्यासाठी गेली अनेक वर्षे त्यांनी जिवाचे रान चालविले आहे, रक्त आटविले आहे. ज्या प्रामाणिक पोटतिडिकेने त्यांनी हे काम चालविले आहे त्यासाठी ते आदरास पात्र आहेत. त्यांच्या मांडणीसंबंधी, व्यापक परिवर्तनविषयक भूमिकेशी आमचे प्रामाणिक मतभेद आहेत. मतभेद मूलगामी व दूरवर पोचणारे आहेत. ते आम्हाला, ज्यांचा बीमोड करायचाच आहे त्या प्रतिपक्षांतले एक मानतात. पण त्यांचे सद्हेतू, त्यांचा निःस्वार्थीपणा, त्यांची प्रामाणिक पोटतिडीक, व हाती घेतलेल्या कार्यास असलेले समर्पण यासाठी त्यांच्याविषयी आम्हाला आत्मीयता व मोठा आदरच आहे.

आम्हाला असे दिसते की, तुकाराममहाराजांना प्रथम चार्वाक परंपरेत ते पाहतात; मग ती दृष्टी अंगिकारून तुकोबांचे अभंग ते खोलवर बारकाईने वाचतात. आणि मग त्यांना एक वेगळे तुकाराममहाराज आढळतात. त्यांच्या मनात असलेल्या विद्रोही प्रतिमेशी, प्रारूपाशी एकरूप असणारे, त्यांच्या काळातले जणू चार्वाकच. ग्रीक शोकांतिकेचा शेवट ही जशी एक अटळ परिणती असते तशीच, तुकारामांच्या जीवनाचा शेवटही त्यांच्या हत्येनेच व्हावा ही परिणती अटळच होती हे त्यांना मग स्वच्छ प्रतीत होते.

परंपरेने लोकमानसात रुजलेली तुकारामांची प्रतिमा, तिला साजेसे त्यांच्या लौकिक सांसारिक जगण्याचे चित्रण, विद्रोह गाळून त्यांच्या अभंगांचे केले गेलेले वाचन, 'सदेह वैकुंठाला गेल्या'ची घोर फसवणूक करणारी दंतकथा, हे सारे समोर आल्यावर त्यांचा स्वाभाविकच सात्त्विक संताप होतो. यापाठीशी त्यांना तेच ब्राह्मणी षड्यंत्र दिसते. त्याला बळी पडलेले वारकरी चळवळीतले व इतर सामान्यजन दिसतात.

चार्वाकांवरचे लेखन करतानाही डॉ. साळुंखे यांच्या लेखी ते प्राधान्याने 'विद्वत्तापूर्ण संशोधन' नव्हते. त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास कामी लावून त्यांनी कसोशीने संशोधन जरूरच केले. पण त्यांना मुख्यत्वेकरून लोकांचे, कार्यकर्त्यांचे, पुरोगाम्यांचे प्रबोधन करावयाचे होते. ‘विद्रोही तुकाराम’ या ग्रंथाचे लेखन करीत असताना, त्याच काळात प्रबळ व उन्मत्त बनत गेलेल्या 'ब्राह्मणी' हिंदुत्ववादी शक्ती सर्वकष शत्रूचे रूप धारण करून समोर ठाकलेल्या त्यांना दिसत होत्या. ‘विद्रोही तुकाराम’ हे केवळ एक तुकारामांच्या अभंगांमध्ये नवा अर्थ पाहणारे पुस्तक नाही. तुकोबांची प्रतिमा दुरुस्त करणे एवढेच उद्दिष्ट नाही. पूर्वीच केला

गेलेला खुनाचा तर्क परत एकवार पुढे ठेवण्याचा भाग नाही. ‘विद्रोही तुकाराम’ हे आणखी काहीतरी आहे.

मराठीभाषिक जनताजनार्दनाच्या न्यायालयासमोर ‘विद्रोही तुकाराम’च्या रूपाने त्यांनी 'ब्राह्मणीपक्षा'विरुद्ध आरोपपत्रच सादर केलेले आहे. तुकोबांचा खून झाला असावा असा तर्क केवळ ते विचारासाठी, चिकित्सक परीक्षणासाठी सहाध्यायी विद्वत्जनांसमोर ठेवत नाहीत. ते दोन आरोप ठेवतात. (१) ब्राह्मणीपक्षाने सांसारिक तुकारामांची तसेच वैयक्तिक संसारापलीकडच्या त्यांच्या व्यक्तित्व, भूमिका व कार्य यांविषयी बुद्ध्या विकृत, 'आध्यात्मिक संत' ही प्रतिमा निर्माण करून त्यांचा विद्रोही संदेश लोकांपर्यंत पोचणार नाही अशी व्यवस्था केली. (२) शेवटी त्यांचा खून केला. त्यांच्या मांडणीत हे पुढचे सूचनही आहे की, ही केवळ सतराव्या शतकात होऊन गेलेली, इतिहासजमा झालेली गोष्ट नाही. त्यावेळचा कुटिल, कावेबाज, घातकी ब्राह्मणीपक्ष तेव्हापासून आजपावेतो सलग अस्तित्वात आहे व त्याचे तेच बहुजनसमाजाला तळागाळाशी दडपून ठेवण्याचे धर्मसंस्कृतिकारण, राजकारण चालू आहे. 'सत्य काय आहे ते आता तरी नीट जाणून घ्या, आणि या ब्राह्मणीपक्षाचे वर्चस्व मोडून काढा' असे त्यांचे कळकळीचे आवाहन.

स्वतःला हिंदुत्ववादी म्हणविणाऱ्या सर्व पक्ष, संघटना, चळवळी या ब्राह्मणीशक्ति हे ओघानेच आले. त्यांच्याही पलीकडे, खुद्द डाव्या, पुरोगामी गोटातले, चळवळीतले अनेकानेक छुपे त्याच ब्राह्मणीपक्षातले आहेत. उदाहरणार्थ, जे वरील दोन आरोप सत्य म्हणून स्वीकारीत नाहीत ते प्रा. सदानंद मोरे यांच्यावरचा राग या प्रकारचा आहे. वारकरी चळवळ एक पंथ व संघटना म्हणून ब्राह्मणीशक्तीचाच भाग आहे असेही पाहिले जात आहे. जे स्वतःला हिंदू म्हणून ओळखतात, व हिंदू असण्याबद्दल ज्यांना समाधान आहे, असे सर्व लोकही कलाने आपोआपच ब्राह्मणी ठरतात.

मार्क्स-एंगल्स यांच्या १८४८ सालच्या कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टोशी, किंवा टॉमस पेन यांच्या ‘राइट्स ऑफ मॅन’शी, किंवा महात्मा फुले यांच्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’शी, किंवा महाभारतीय युद्धात भगवान श्रीकृष्णांनी सांगितलेल्या भगवद्गीतेशी विद्रोही तुकारामची तुलना करता येईल.

तुकाराममहाराजांनी संसार नेटकेपणाने केला की 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' असे समजून गृहस्थधर्माचे पालन करण्यात हयगय केली, संसाराची वाताहत होऊ दिली? एका विषम, शोषक, अन्याय्य समाजव्यवस्थेचा कणा असलेली जातिव्यवस्था व तिची पुष्टी करणारा ब्राह्मणीधर्म उघडून फेकून देऊ पाहणारे तुकोबा हे इहवादी, क्रांतिकारक समाजपरिवर्तनवादी होते, की संतांच्या आध्यात्मिक परंपरेतलेच स्वतःची खास वैशिष्ट्ये असलेले संतपुरुष होते? त्यांचा खून तर नसेल केला गेला? असे प्रश्न ‘विद्रोही तुकाराम’मधील विवेचनाद्वारे डॉ. साळुंखे यांनी उपस्थित केले आहेत. विद्वत्ता आणि संशोधन या क्षेत्रातील चिकित्सक परीक्षणाच्या योग्य, विवेकी रीतींना अनुसरून या प्रश्नांमध्ये रस असणाऱ्यांची चर्चा घडून जरूरच यायला हवी. अलीकडेच नामवंत कवी दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, प्रा. सदानंद मोरे यांनीपण त्यांची तुकारामांवरील पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. महाराष्ट्रात तुकाराममहाराजांच्या अभंगांचा, त्यांच्या जीवितकार्याचा आस्थेने अभ्यास करणारे इतरही अनेक आहेत. डॉ. साळुंखे म्हणतात ते प्रथम सत्य म्हणून मान्य करा. सत्य आहेच कारण डॉ. साळुंखे गाढे विद्वान व संशोधक आहेत, असा आग्रह असू शकत नाही. पण प्रतिपक्षियांच्या हेतूंविषयी शंका न घेता, किंवा त्यांना लेबले न लावता अटीतटीची निकोप बौद्धिक चर्चा होऊ शकत नाही असे अनुभवास येत आहे.

ही केवळ दुर्दैवाची गोष्ट आहे असे नाही. ती मोठी घातक ठरणारी गोष्ट आहे. अभ्यासक, विद्वान, संशोधक, आस्थेवाईक व्यक्ती यांच्यातील खुल्या चर्चेनंतर, कठोर चिकित्सक समीक्षणानंतर, तावूनसुलाखून घेतल्यावर, हीण जळून जाऊन नव्या मांडणीतले जेवढे शंभर नंबरी सोने तेवढेच टिकेल, टिकावे ही बौद्धिक परंपरा ज्या समाजात रुजते, टिकून राहते, संवर्धित केली जाते त्याच

समाजात परमतसहिष्णुता, चाकोरीबाहेरचे संशोधन-निष्कर्ष मांडण्याची मोकळीक, विवेकाची शक्ती व विवेकाचे अधिष्ठान, चिकित्सेच्या शास्त्रपूत रीतींची व चिकित्सेची बूज या गोष्टी जोपासल्या जातात. 'आम्ही म्हणतो आहोत ना, किंवा अमूक एका व्यक्तीने वा अमूक एका ग्रंथात तसे म्हटलेले आहे तेव्हा अमूक म्हणणे सत्य म्हणून स्वीकारा; त्यापेक्षा तुम्ही काही वेगळे म्हणत असाल तर तुम्ही आमचा अवमान करीत आहात, समाज वा देशद्रोह करीत आहात, वा तुम्ही आमचे शत्रू आहात हेच उघड करीत आहात' या प्रकारची भूमिका अलीकडे घेतली जाताना आपण अनुभवत आहोत. यामधून आक्रमक आंधळी कट्टरता, असहिष्णुता, परस्परांविषयी तुटकपणा, अविश्वास व दुरावा, चिरफळ्या, शत्रुभाव व द्वेष, हिंसाचार यांत वाढ होणे, अविवेकाचे समाजजीवनात प्रभुत्व प्रस्थापित होणे अटळ आहे.

'तुकारामबोवा ना, अगदी पागनीसांसारखे दिसायचे बघा' असे विनोदाने म्हटले गेलेय; पण लोकांमध्ये रुजलेली तुकारामांची प्रतिमा 'संत तुकाराम' या चित्रपटात समोर येते ती, ही गोष्ट खोटी नाही. तुकारामांवरील अलीकडील चित्रे, मोरे व साळुंखे यांच्या लेखनामुळे ती दुरुस्त होत आहे. ‘विद्रोही तुकाराम’चे त्या दृष्टीने स्वागतच करायला हवे.

आम्ही वर म्हटले तसे, डॉ. साळुंखे यांची मदार अभंगांच्या विशिष्ट 'वाचना'वर, त्यांत जो अर्थ त्यांना दिसतो त्यावर आहे. 'दृष्टी तसे दिसते' वा 'जे पाहण्याची इच्छा असते वा जे पाह्यचे ठरलेलेच असते ते दिसते' या दोन्ही म्हणण्यात तथ्य आहे. 'दिसते तसे नसते' अशीही म्हण आहे. पण, हेही खरे की, प्रत्येक अभ्यासक, संशोधक, वाचक एक ना एक दृष्टी बाळगूनच संहिता वाचत असतो, आणि ही आत्मनिष्ठता अटळ आहे. पण, तुकाराममहाराजांना काय म्हणावयाचे होते ते त्यांच्याबरोबर गेले; आता अभंगांना स्वतःचा असा अर्थ नाही. प्रत्येक वाचक/अभ्यासक जो अर्थ लावील तो तेवढाच वैध व प्रमाण असेच म्हणायला हवे. अर्थ लावण्याची क्रिया ही अपरिहार्यपणे व्यक्ती वा गट वा समूहसापेक्षच राहणार, आणि ती क्रिया हितसंबंध, हेतू, उद्दिष्टे यांनी नियंत्रित असतेच असते; कारण माणूस हा एक ना एका वर्गाचा, जातजमातीचा, गटाचा सभासद असतो, माणूस हा मूलतः स्वार्थ साधण्याचीच धडपड करीत असतो, वगैरे वगैरे.

ही भूमिका जर अंगिकारली तर मग खरे, खोटे हा भेदच उरत नाही; त्या भाषेत बोलताच येत नाही. कारण समजून घेणे, अर्थ लावणे, तथ्य काय ते शोधणे/ठरवणे सर्वच काही निरपवादपणे आत्मनिष्ठच असते ही मान्यता मुळाशी राहते. डॉ. साळुंखे ही भूमिका घेत नाहीत. भ्रामक-वास्तव, खरे-खोटे हा भेद असतो, (सर्वांसाठीचे असे) वस्तुनिष्ठ सत्य काय हे ठरविण्याची शास्त्रपूत रीत असते, हे त्यांच्या मांडणीच्या मुळाशी असलेले गृहीतकृत्य आहे. माझ्यापुरता, तुकोबांचा खून झाला; तुमच्या दृष्टीने काय घडले, ते तुम्ही ठरवा. दोघांच्याही निवाड्यांची किंमत तेवढीच, प्रामाण्य सारखेच असे ते म्हणत नाहीत. मग, तुकारामांच्या अभंगांचे त्यांचे 'वाचन', त्यामागची त्यांची दृष्टी, त्या दृष्टीला दिसणारे त्यांचे अर्थ, त्या अर्थांच्या आधारे त्यांनी काढलेले निष्कर्ष प्रत्येकच गोष्ट एका विवेकाधिष्ठित, योग्य, निष्पक्ष या अर्थाने तटस्थ रीतीनुसार, नियमांनुसार तपासून घेता येते हे त्यांच्याही भूमिकेत अध्याहृत आहे. किंबहुना, 'हे माझे वाचन, हा मला प्रतीत होणारा अर्थ, मी त्या आधारे काढलेला निष्कर्ष हे सारे, माझ्याही नकळत, पूर्वग्रहनिर्धारित असण्याची शक्यता आहे. तेव्हा या साऱ्याची कसून तपासणी करण्यासाठी मी अभ्यासकांच्या समुदायासमोर माझे म्हणणे सादर करतो,' ही भूमिका त्यांनी घ्यावी, हा त्यांच्या तात्त्विक भूमिकेचा भाग आहे.

सतराव्या शतकाचा पूर्वार्ध हा तुकाराममहाराजांचा काळ. या काळासंबंधी, अन्य पुराव्यांच्या अभावी उत्खननात सापडणाऱ्या काही अवशिष्ट वस्तूंच्या आधारे कल्पना करण्याखेरीज गत्यंतर नाही, वा काही ताम्रपट व शिलालेखच काय ते उपलब्ध आहेत, अशी स्थिती नाही. देहू पुण्याच्या परिसरात असल्याने, तुकारामांच्या काळची सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिक- राजकीय-आर्थिक स्थिती काय होती हे अधिक परिचित आहे. कागदपत्रे आहेत. त्यांच्या काळी वारकरी चळवळ सुप्रतिष्ठित व वजनदार असणार.

आळंदी हाकेच्या अंतरात होती. वारकरी चळवळीची एव्हाना स्वतःची एक साहित्याची परंपरा निर्माण झाली होती. वेगवेगळ्या जातीजमातींमधल्या व्यक्तींनी केलेल्या रचना लोकांच्या मुखी होत्या. हा काळ धार्मिक-सांस्कृतिक जागरणाचा, सामाजिक जीवनात अधिक मोकळीक उत्पन्न झालेला काळ होता. एरवी याच परिसरामधून शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यसंस्थापनेचे कार्य उभे राहू शकले नसते. गावपातळीवर वतनदाराचे राज्य तर वरच्या पातळीवर मुसलमानी अंमल. पुढे, पेशवाईच्या उत्तरार्धात ज्या प्रकारची सत्ता पुण्याच्या आसमंतात ब्राह्मणांची सर्वंकषपणे प्रस्थापित झाली तशी स्थिती त्या काळी संभवत नाही. खुद्द तुकाराममहाराजांचे घराणे, शूद्रजातीय गणले जात असले तरी, प्रतिष्ठित होते व घरात दुकानदारी-सावकारी होती. म्हणजे, गावच्या सत्तावान धनवान चारसहा कुटुंबांमध्ये त्यांची गणना होत असणार. ही सारी परिस्थिती ध्यानात घेतली तर, ज्या प्रकारच्या व पातळीच्या मुस्कटदाबीची व छळाची कल्पना डॉ. साळुंखे करतात ती शक्यकोटीतली गोष्ट वाटत नाही.

तुकारामांच्या विचारांनी व जीवनाने, डॉ. साळुंखे यांच्या भाषेत, क्रांतिकारक (एरवीच्या वर्णनातील आध्यात्मिक) वळण घेतले. त्यानंतर त्यांचा पहिला संघर्ष कुटुंबीयांशीच झाला असणार. प्रपंच नेटका करावयाची भूमिका असली तरी, त्यांची प्रापंचिक स्थिती खालावली असणार. महाजन, सावकार म्हणून असणारे वजन, दबदबा, प्रतिष्ठा उणावली असणार. त्यांचा आध्यात्मिक अधिकार प्रस्थापित झालेला नव्हता, तेव्हा 'डोक्याचा स्क्रू ढिला झालेला दिसतोय' असेच मत आरंभी पसरले असणार. त्यांच्या या दर्जा, मिळकत यांत फरक पडल्यानंतर, समाजरचनेत खालच्या स्थानी उभे राहिल्यावर त्यांना समाजातील शिष्ट, प्रतिष्ठित, सत्ताधारी मंडळींच्या वागण्यातील लबाडी, दंभ, खोटेपणा यांचे जास्त भेदक दर्शन घडले असण्याची शक्यता आहे. (जातिबहिष्कृत, चांडाल अवस्थेतल्या ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे यांनाही असा अनुभव आला असणार.)

एका टप्प्यावर तुकोबांना दृष्टान्त होतो. विठ्ठलासमवेत स्वप्नामध्ये संत नामदेव येतात. तुकोबांमधले कवित्व जागे करून त्यांना, पांडुरंगाला शतकोटी अभंग वाहण्याची माझी अपुरी राहिलेली प्रतिज्ञा तू पूर्ण कर, अशी आज्ञा करतात. तुकोबांनी हा दृष्टान्त होण्यापूर्वी अभंगरचना केली असेल तर, आमचा तर्क असा आहे की, यानंतरच्या अभंगांमध्ये अधिकारवाणीचा प्रत्यय लोकांना आला असेल. हे अवस्थांतर काहीसे अकस्मात घडले असणार. धक्का देणारे. अध्यात्माच्या क्षेत्रात अधिकारवाणीने बोलण्याचा, तत्त्वज्ञान सांगण्याचा व उपदेश करण्याचा अधिकार याने 'कमावलेला' तर आपण पाहिला नाही, म्हणजे घोर तपश्चर्या केली नाही, ग्रंथांचे अध्ययन केलेले पाहिले नाही, कोणा सुविख्यात व शिष्टमान्य आध्यात्मिक पुरुषाचा अनुग्रह झाल्याचे माहीत नाही. आणि हा शूद्र तुक्या वाणी एकाएकी 'वेदांचा अर्थ आम्हालाच ठावा' या भाषेत बोलतो (म्हणजे, अभंग करतो, ते गातो)? याला तत्कालीन प्रतिष्ठित 'ब्रह्मवृंदां'कडून कडाडून विरोध झाला असणारच, पण खुद्द वारकरी चळवळीतील सुप्रतिष्ठित बुवा व महाराज यांच्यापैकीही अनेकांचा झाला असणार. (यांच्यातलेही काही उथळ, भोंदू, लबाड असणारच ना.) तुकारामांच्या दृष्टीने, त्यांना झालेला दृष्टान्त हे पूर्ण सत्यच होते. तेव्हा अभंग तर रचलेच पाहिजे होते. आणि स्वतःच्या कवित्वाचा प्रत्ययही त्यांना साक्षात येतच असला पाहिजे. पण होणारी टीकाटिप्पणीही त्यांना तशी झटकून टाकता येत नव्हती. 'मला असा दृष्टान्त झाला' असे खोटेच हा तुक्या सांगतोय, या आरोपाला ते उत्तर काय देऊ शकणार? गुरू करणे, गुरूचा अनुग्रह प्राप्त होणे ही शिष्टसंमत रीत त्यांना अमान्य नव्हती. दृष्टान्त झाला नसता तर मामला सोपा होता. आमचा तर्क असा की, संत नामदेवांची आज्ञा पाळण्यालाही पर्याय नाही (कारण यात विठ्ठलही एक पक्ष आहे) आणि समाजाला मान्य होईल अशा रीतीने अधिकार सिद्ध करण्यालाही पर्याय नाही. या पेचात तुकोबा सापडले. कारण आम्हांला दृष्टान्त झालाय, ईश्वराचे दर्शन आम्हांला झालेय, त्याची कृपा झालेली आहे वगैरे सांगून लोकांची फसवणूक करणारी मंडळी (आजच्यासारखी) त्याही काळात असणारच. आणि अशांचा दंभस्फोट तुकोबा करीतही होते. कोणाकोणाच्या ज्ञानी असण्यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करीत होते. असे काही दिव्य करणे, अशा कोणत्या तरी

परीक्षेला उतरणे की ज्यामुळे आपला सच्चेपणा व अधिकार मान्यता पावेल, हाच एक उपाय आहे असा तुकोबांचाही निर्णय झाला असला पाहिजे.

प्रा. सुधीर रसाळ यांनी या साऱ्या विषयाचे मार्मिक विवेचन त्यांच्या 'दिलीप चित्रे यांची तुकाराममीमांसा' (प्रतिष्ठान, सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९९२) या लेखात केले आहे. केलेले काव्य बुडविण्याची शिक्षा त्यांना केली गेली तेव्हा, काव्य बुडवून त्यांनी एकाप्रकारे, सर्व प्रकरण थेट श्रीविठ्ठलासमोर प्रविष्ट केले. वह्या बुडविल्या त्या जागी इंद्रायणीच्या काठी अन्नपाण्याशिवाय तेरा दिवस ते भगवंताचे भजन करीत राहिले. ('निद्रा' केली.) वह्या पाण्यातून अक्षत अवस्थेत वर आल्या याचा लाक्षणिक अर्थ असा की, समाजाने त्यांचे सच्चेपण व अधिकार मान्य केला. तुकोबांचे अभंग लोकांच्या मुखी असल्याने, नदीत बुडविलेले कागदच परत मिळावयास हवे होते अशी गरज नव्हती. सच्चेपण व अधिकार यांना मान्यता मात्र अत्यावश्यक होती. कारण तुकोबांनाही उपस्थित करण्यात आलेले आक्षेप रास्त आहेत हे पटत होते. तेरा दिवसांच्या त्यांच्या 'निद्रे'च्या काळात आसमंतातील हजारो लोकांनी आश्चर्यचकित होऊन तुकोबांच्या भक्तीचा प्रत्यय घेतला असणार. सगळे आक्षेप विरून जावेत असा हा प्रसंग होता.*

** प्रा. रसाळ लिहितात, "कवित्व बुडविल्याची घटना आणि त्यावरचे हे वीस अभंग यांमध्ये कोणत्या प्रकारचा पेचप्रसंग आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. वर्णाने शूद्र असलेले तुकोबा काव्य करून त्यांना भगवंतांचा अनुभव नसतानाही तो आपल्याला असल्याचे आपल्या काव्यातून दर्शवितात असा आरोप त्यांच्यावर आलेला दिसतो. भगवंताविषयक अनुभव नसताना त्यांनी भगवंताविषयक काव्य करण्याचे 'पाप' केले असे मानून त्यांना काव्य करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आणि शिक्षा म्हणून त्यांनी केलेले काव्य नदीत बुडविण्यात आले. येथे तुकोबांच्या आत्मप्रतिष्ठेचा प्रश्न होता. अभंग बुडवल्यावर तुकोबा तेरा दिवस डोळे मिटून अन्नपाण्याशिवाय भगवंताचे भजन करीत राहिले. या 'निद्रा'वस्थेत स्फुरलेले हे अभंग आहेत. भगवंताने 'खूण' पटवली की आपल्याला भगवंताचा अनुभव आहे हे स्पष्ट होईल आणि काव्यातून त्याची आराधना करण्यास सामाजिक मान्यता मिळेल, अशी तुकोबांची भूमिका आहे." ('शूद्र' नामदेव व 'अतिशूद्र' चोखोबा यांना त्यांचे काव्य नष्ट करण्याची शिक्षा दिली गेली नाही कारण ते 'अनुभविक' असल्यामुळे त्यांना हा अधिकार असल्याचे समाजाने मान्य केले होते. 'अनुभविक' होण्यासाठी प्रथम गुरूच्या कृपेने त्याच्या मार्गदर्शनाखाली भक्तीची साधना करावी लागते. शूद्र नामदेवांना आणि अतिशूद्र चोखोबांना एक समाजमान्य गुरूपरंपरा होती.) "तुकोबा या समाजमान्य मार्गाने गेल्याचे दिसत नाही. स्वप्नात गुरूपदेश लाभला. स्वप्नात काव्य करण्याची आज्ञा नामदेवांनी दिली असे तुकोबा म्हणू लागले. या गोष्टीवर लोकांचा विश्वास बसला नाही. आणि स्वयंप्रज्ञेने त्यांनी भक्तीचा जो मार्ग स्वीकारला तो समाजाला पसंत पडला नाही. त्यामुळे तुकोबांच्या वह्या नदीत बुडविल्या गेल्या असल्या पाहिजेत. त्यानंतर तेरा दिवस तुकोबा अन्नपाण्याशिवाय विठ्ठलाची आराधना करीत राहिले. या घटनेमुळे त्यांच्या भक्तीचे सच्चेपण लोकांना मान्य झाले असावे. हे काव्य करण्यास (म्हणजे काव्यातून ब्रह्मज्ञान सांगण्यास) तुकोबांना मान्यता मिळाली असली पाहिजे." (पृ. १५-२०)*

अधिकार असा सिद्ध झाल्यावर, त्यांना समाजमान्यता मिळाल्यावर तुकोबांचा प्रभाव अनेक पटींनी वाढून, ते 'कळस'स्थानी पोचले; यानंतरच्या काळात, आधीच्या काळात त्यांचे विरोधक असलेले अनेकजण त्यांचे भक्त बनले. यांमध्ये ब्राह्मणही मंडळी होती. त्यांची संख्या नगण्य नसणार. तुकोबांना ज्ञानेश्वरांच्या बरोबरीने स्थान देण्यावरून वारकरी चळवळीत कोणी वाद उपस्थित केल्याचे माहीत नाही. आणि वारकरी चळवळीत ब्राह्मण पुष्कळच होते. याचा अर्थ आम्हाला असा दिसतो की, यानंतरच्या त्यांच्या आयुष्यात त्यांची मुस्कटदाबी केली जाणे, त्यांचा छळ होणे ही गोष्ट घडणे असंभवनीय बनले.

पण, लक्षणे अशी आहेत की, आजची आमची काही युद्धे खेळण्यासाठी 'तुकोबांचा खून झाला' हे सांगत राहून आरोप ठेवणे उपयोगाचे ठरेल असे ज्यांना वाटते ते अशी चिकित्सा करू पाहणाऱ्यांची ब्राह्मणी/हिंदुत्ववादी हितसंबंध असणारे म्हणून वा त्यांच्या काव्याला बळी पडले म्हणून संभावना करणार. काही दिवसांतच, 'तुकोबांचा खून झाला' याचा पुरावा कोणी मागितलाच तर, डॉ. आ. ह. साळुंखे, श्री. शरद पाटील यांनी हे सिद्ध केलेय, असे म्हटले जाईल, असेही दिसते. या दोघांची निर्विवाद विद्वत्ता, त्यांचे पांडित्य, संशोधक म्हणून त्यांची मान्यता याविषयी आमचेही दुमत नाही. पण त्यांनी जे विवेचन केले आहे ते, 'खून झाला' असा सबळ तर्क करण्याच्या दृष्टीने पुरेसा 'परिस्थितिजन्य पुरावा'ही सादर करीत नाही, असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते.

वसंत पळशीकर